

УДК 93/94(477)«15/16»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.35>

ЄРЕСЬ ЖИДІВСТВУЮЧИХ І МОСКОВСЬКА ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКА ВЛАДА НА МЕЖІ XV–XVI СТОЛІТЬ: ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Ткачук Анатолій,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0001-5219-8571

У статті проаналізовано основні елементи віровчень жидівствуючих, виявлено їхні особливості на основі детального аналізу доступних джерел. Наголошено на тому, що даний єретичний рух охопив в основному Новгород і Москву. Але навіть у межах найбільших міст північно-східних руських земель він не став досить масовим для того, щоби відіграти значну роль у політичній боротьбі на завершальному етапі формування Московської держави.

Попри це, в умовах загострення політичної боротьби та протистояння держави та церкви світська влада контактувала із представниками руху жидівствуючих, і вони були втягнуті у придворну боротьбу. Наголошено, що до кола єретиків входила навіть невістка великого князя Олена Волошанка, вдова старшого сина Івана III Івана Івановича, що був співправителем свого батька і мав титул великого князя. Після його смерті законним наступником мав бути син Дмитро, суперником якого став інший син Івана III – Василь. Оскільки обидва кандидати були ще юними, значну роль у боротьбі за престол відігравали їхні прихильники та матері – Олена Стефанівна та Софія Палеолог. Це династичне змагання набуло ще й ідеологічного змісту, адже Олена була єретичкою, а Софія та її оточення – тісно пов'язані із противниками жидівствуючих.

Звернено увагу на те, що в Новгороді жидівство було міською єрессю, схожою на ті, що існували в Західній Європі, і одним з основних його догматів було прагнення до «дешевої церкви». Як типова міська єресь, новгородські жидівствуючі стали своєрідним опозиційним центром тогочасного феодального суспільства. З усіх відомих членів цього гуртка найбільше представників було зі стану духовництва. Московська ж єресь, виходячи зі свого соціального складу, мала світський характер.

Загалом, жидівствуючі були найбільшим єретичним рухом у Північно-Східній Русі за своїм масштабом, значенням, впливом на свідомість людей і на державно-церковне життя. Однак, на відміну від Західної Європи, яка пережила епоху Реформації, єретичний рух жидівствуючих залишився справою невеликих груп прихильників, після їх розгрому заневав.

Ключові слова: доктрина, духовенство, єресь, жидівствуючі, ідеологія, світогляд, церковні собори.

Tkachuk Anatolii. The heresy of the jews and the power of the grand duke of Moscow at the turn of the XV–XVI centuries: political and ideological aspect

The article analyzes the main elements of the beliefs of Jewish people, reveals their features based on a detailed analysis of available sources. It is emphasized that this heretical movement mainly covered Novgorod and Moscow. But even within the largest cities of the north-eastern Russian lands, it did not become massive enough to play a significant role in the political struggle at the final stage of the formation of the Moscow state.

Despite this, in the conditions of intensifying political struggle and confrontation between the state and the church, the secular authorities contacted representatives of the Jewish movement and they were drawn into the court struggle. It is emphasized that even the daughter-in-law of the Grand Duke Elena Voloshanka, the widow of the eldest son of Ivan III Ivan Ivanovich, who was the co-ruler of his father and had the title of Grand Duke, was included in the circle of heretics. After his death, the legal successor was to be his son Dmytro, whose rival was another son of Ivan III, Vasyl. Since both candidates were still young, a significant role in the struggle for the throne was played by their supporters and mothers – Olena Stefanivna and Sofia Paleolog. This dynastic competition also acquired an ideological meaning, because Elena was a heretic, and Sofia and her entourage were closely related to the opponents of the Jews.

Attention was drawn to the fact that in Novgorod, Judaism was an urban heresy, similar to those that existed in Western Europe, and one of its main tenets was the desire for a “cheap church”. As a typical urban heresy, the Novgorod Jews became a kind of oppositional center of the feudal society of that time. Of all the famous members of this circle, the most representatives were from the clergy. The Moscow heresy, based on its social composition, had a secular character.

In general, the Judaizers were the largest heretical movement in North-Eastern Russia in terms of its scale, significance, influence on people's consciousness and on state and church life. However, unlike Western Europe, which survived the Reformation era, the heretical movement of Jews remained the work of small groups of supporters and declined after their defeat.

Key words: doctrine, clergy, heresy, Jewish people, ideology, worldview, church councils.

Єретичний рух жидівствуючих (ще вживають терміни «ожидовілі», «зжидовілі», від терміна «жид») існував в останній третині XV – на початку XVI ст. в Новгороді та Москві.

Відразу доречно зацентувати увагу на тому, що термін «жид» і похідні від нього слова в середньовіччі означали приналежність до юдаїзму. Пізніше цю назву стали застосовувати як етнонім на означення євреїв. У джерелах і літературі середньовіччя та Нового часу слово «жид» не несло в собі негативного контексту. Лише в новітній час цей термін набув образливого значення та став уживатися в антисемітських висловлюваннях. У статті термін «жид» уживається суто як етнонім, без будь-яких рис негативізму.

Згідно із джерелами, єресь жидівствуючих бере свій початок у 1470 р., коли в Новгород прибув князь Михайло Олелькович, який був правнуком литовського князя Ольгерда, сином князя Олександра (Олелька) Володимировича та братом київського князя Семена Олельковича [2, с. 416]. Разом із Михайлом до Новгорода прибув жид Схарія, якого ігумен Йосиф Волоцький називає магом, чорнокнижником і астрологом [17, с. 23]. Однак відомостей про цю особу в інших джерелах немає.

Деякі історики ототожнюють Схарію із Захарієм Гуїл Гурсісом (Гуйгурсісом), який у деяких грамотах іменується як Захарій Скара. Він був таманським князем, воював із турецьким султаном, а в 1481–1491 рр. вів переговори з Іваном III щодо переїзду до Москви. Дослідники ототожнюють постаті жида Схарія та Захарія Скари саме через співзвучність імен. Однак це твердження виглядає не зовсім достовірним. Зокрема, учений П. Брун доводить, що таманський князь Захарій Гуїл Гурсіс належав до генуезького роду Guixulfis і був католиком, а не євреєм [6, с. 130–132]. Йосиф Волоцький у «Просвітителі» називає Схарія жидом. Отже, ця відмінність у релігійних поглядах свідчить про те, що для ототожнення даних осіб немає серйозних підстав.

Сучасні дослідники Ш. Еттінгер, М. Таубе, О. Алексеев ототожнюють засновника єресі жидівствуючих Схарія із Захарієм бен Ароном Га Когеном. У 70-х рр. XV ст. він проживав у Києві та був юдейським книжником і перекладачем [7, с. 348].

Згідно із «Просвітителем», Схарій після прибуття в Новгород одразу почав навертати людей у єресь: спочатку спокусив приєднатися до жидівствуючих попа Дениса; Денис, у свою чергу, привів у віру протопопа Олексія. Згодом до них приєдналися й інші жиди, родом із Литви – Йосиф Шмойло-Скаравей і Мосей Хануш. Священники Денис і Олексій почали поширювати єресь серед родини та місцевого духовенства. Вони навіть хотіли пройти обряд обрізання, щоб остаточно закріпитися у жидівстві, однак єретики заборонили їм це робити з метою конспірації та наказали діяти таємно: «Держитесь свого жидовства втайне, а внешне будьте христианами» [17, с. 23–24].

За деяких обставин Олексію та Денису вдалось опинитись при дворі Івана III. Згідно з літописними даними, у 1480 р. князь відсторонив священника Феофіла з архієпископської кафедри в Новгороді [8, с. 326]. Можливо, Денис і Олексій могли в цій ситуації виступити проти свого владика, звинуватити його в багатьох негідних учинках та зраді, тим самим підтримали Івана III. Це могло стати підставою для того, що князь їх помітив і запросив до Москви [2, с. 418]. У Москві Олексій став протопопом церкви Успіння Пречистої Богородиці, а Денис – попом у церкві Архангела Михаїла [17, с. 27–28].

Таку прихильність Івана III до новгородських священників можна пояснити й тим, що вони нібито володіли знаннями магії, чаклунства, астрології й астрономії. Це підтверджується словами Йосифа Волоцького із «Просвітителя»: «В то время протопоп Алексей и Федор Курицын имели такое влияние на великого князя, как никто другой. Они занимались астрономией, астрологией, чародейством и чернокнижием, и другими ложными учениями. Из-за этого к ним многие присоединились и погрязли в глубине отступничества» [17, с. 27–28].

Астрологічні знання особливо цінувалися в тогочасному суспільстві. Прогнози віщунів були не лише частиною побутового, а й політичного життя. Свідченням про зацікавлення віщувальними практиками при дворі Івана III може слугувати послання святого Максима Грека Ф. Карпову. У ньому він звертається до Федора Івановича, звинувачуючи його в занятті астрологією: «Ты признаешь ложное учение звездочетства необходимым для христиан и очень потребным» [18]. Карпов був при Івані III постільничим і на такій посаді в 1495 р. супроводжував його в Новгород [3]. Імовірно, захоплення Федора Івановича астрологією сформувались саме на службі у великого князя московського.

Довгий час жидівствуючі діяли цілком таємно. Відомості про викриття єретиків містяться в посланнях архієпископа Геннадія єпископам Прохору Сарському, Ніфонту Суздальському, архієпископу Іоасафу Ростовському, митрополиту Зосимі та Собору єпископів 1490 р., а також у грамотах Івана III та митрополита Геронтія до новгородського архієпископа. На основі цих джерел можна скласти картину викриття діяльності жидівствуючих.

Восени 1487 р. четверо священнослужителів у стані алкогольного сп'яніння вчинили богохульства щодо Ісуса Христа, Богородиці та святих: «Хулою возносящих на господа нашего Иисуса Христа и обезчестивших образ Пречистыя владычица наша Богородица новгородских еретиков жидовская мудръствующих» [13]. Окрім цього, представники духовенства займалися знищенням ікон, паплюженням хрестів. «А zde се обретох икону у Спаса на Ильине улици – преображение з деянием, ино в праздниех обрезание написано – стоит Василией Кисарийский, да у спаса руку да ногу отрезал, а на подписи написано: обрезание господа нашего Иисуса Христа» [12], – пише новгородський архієпископ у посланні до єпископа Ніфонта Суздальського.

Детальніше про вчинені богохульства та віровчення жидівствуючих розповів Геннадію піп Наум, який був еретиком, однак вирішив покаятися. Він презентував архієпископу «тетрати, по чему они молились по-жидовскы» [13].

За допомогою свідчень очевидців Геннадій зібрав відомості про священнослужителів-еретиків. Ними виявилися піп Григорій Семеновський, піп Єресим Нікольський, син попа Григорія дяк Самсонко, Гридя Борисоглібський і піп Наум. Зібрані відомості були відправлені в Москву до князя Івана III та митрополита Геронтія. У відповідь вони видали грамоти, у яких було чітко розписано види покарань для жидівствуючих. Так, попа Григорія, попа Єресима та дяка Самсонка було піддано «градской казни». Гридю Борисоглібського покарання оминуло, тому що проти нього свідчив лише піп Наум і цього було замало. Згодом еретиків було відправлено в Новгород для покаяння. Геннадію було рекомендовано провести подальший «обшук» ересі разом із намісниками великого князя Івана III Яковом та Юрієм Кошкініми [4]. У 1488 р. архієпископ покарав прибулих у Новгород еретиків «биша по торгу кнутьем» [10].

Учені Н. Казакова та Я. Лур'є зауважують цікавий факт: про покарання новгородських священників знаходимо інформацію, і то дуже стисло, у неофіційних літописах, які пов'язані з митрополитом. Решта літописів, особливо офіційні, які репрезентували інтереси Івана III, про ці події замовчують. Річ у тім, що митрополит Геронтій і його оточення у 80-х рр. XV ст. були своєрідним опозиційним осередком у Москві щодо великого князя. Протистояння між митрополитом та Іваном III було серйозним, і він навіть двічі покидав митрополичий престол. Тому літопис, який був напряму пов'язаний із Геронтієм, критикує Івана III та засуджує його політику. У ньому йдеться про підтримку літописцем братів великого князя під час боротьби з ним; міститься розповідь про те, що дружина Івана III була отруєна його найближчим оточенням; обґрунтовується звинувачення літописця щодо того, що кримський хан здійснив напад на Київ за наказом великого князя тощо [5, с. 111–112].

Варто зазначити, що в московський період існування жидівствуючих Іван III виявляв до еретиків цілком поблажливе ставлення. Окрім того, що великий князь дозволив служити новгородським священникам-еретикам Денису й Олексію в головних храмах Москви, він досить неоднозначно відреагував на викривальні грамоти архієпископа Геннадія. З одного боку, визнав звинувачення еретиків у богохульстві й іконоборстві та наказав покарати їх, а з іншого – це були не всі злочини, на які вказував архієпископ. У результаті проведеного аналізу грамот Геннадія, які він відправляв іншим представникам духовенства, можна стверджувати, що він і до Москви надсилав викривальні псалми. Іван III ніяк не відреагував на це, можливо, і через те, що сам раніше замовляв для себе неканонічний псалтир [5, с. 112]. Складається враження, що представники вищого духовенства та світської влади не були зацікавлені у викритті та припиненні діяльності жидівствуючих.

Єресь стала поширюватися в Москві. Тут до жидівствуючих приєдналися архімандрит Зосима, монах Захар, Федір Куріцин із двору великого князя, дяки Істома та Сверчок, купець Семен Кленов. У передмові до «Еллінського та Римського літописця» Іван Чорний, який був пов'язаний із жидівствуючими, пише: «Бяше же нас, яже в заповедех повеления царя два чиновнаа рядов ника, раби же и сослужебници двадесят и четыри». Якщо дане твердження стосується еретиків, що цілком можливо, то можна зробити висновок, що до 1485 р. кількість еретиків у Москві становила приблизно 24 особи [2, с. 421].

У середині 80-х рр. XV ст. до Москви з посольства повернувся впливовий дипломат, дяк Федір Куріцин. Архієпископ Геннадій у посланні митрополиту Зосимі від жовтня 1490 р. вказує на те, що Ф. Куріцин став покровителем жидівствуючих у Москві [22]. Про це ж йдеться в посланні Геннадія Собору єпископів від жовтня 1490 р. Окрім цього, там є відомості, що з подорожі Угорщиною Федір повернувся не сам, а з угорцем Мартинком, який теж почав брати участь у зборах еретиків [14].

У 1489 р. помер митрополит Геронтій, новим митрополитом став Зосима. Йосиф Волоцький називає його прихильником диявола, вказуючи на те, що протопіп Олексій перед своєю смертю посвятив його в єресь [17, с. 29–30.]

Отже, становище жидівствуючих до 1490 р. було досить неоднозначним. З одного боку, великий князь Іван III намагався боротись з еретиками, звинувачував їх в іконоборстві, а з іншого – досить поблажливо ставився до ересі та надавав деяким її членам власне покровительство.

Після обрання Зосими митрополитом новгородського архієпископа Геннадія звинуватили в порушенні канонічних і судових прав, а також у незаконному застосуванні покарань до жидівствуючих. Від нього почали вимагати сповіді на підтвердження віри, що дуже обурило священника. Архієпископ звернувся до митрополита із запитом на дозвіл прибути до Москви, однак у відповідь отримав вимогу надіслати грамоту на поставлення не названого в листі кандидата на посаду коломенського єпископа. Геннадій також був змушений спростовувати стосунки з Литвою, а також той факт, що в його єпархії ведуть службу литовські ставленики [1, с. 120–121]. Імовірно, у контексті цього звинувачення було не так церковне, як політичне підґрунтя, тому що на той час тривали литовсько-московські війни.

У жовтні 1490 р. новгородський архієпископ надіслав митрополиту Зосимі послання. У ньому він вкотре виправдовувався через висунуті йому звинувачення, а також потребував церковного засудження виявлених ним жидівствуючих. Архієпископ запропонував скликати церковний собор і на ньому піддати прокляттю еретиків. «А ныне беда сстала земскаа да нечесть государскаа великаа: церкви старые извечные выношены из города вон, да и монастыре старые извечные переставлены» [14], – пише Геннадій, звинувачуючи цими словами Івана III у перенесенні поховань і оскверненні колишніх вівтарних місць. Діям великого князя архієпископ протиставляє дії іспанського короля, якому вдалося цілковито позбавитись від еретиків. У посланні митрополиту Зосимі Геннадій зазначає, що надіслав йому записи розповідей посла короля про інквізицію. У них розповідається про комісію легатів, якій король надав право переслідувати осіб, запідозрених у ересі, високопоставлених чиновників і духовенство також.

Водночас із посланням до митрополита Зосими архієпископ Геннадій відправив послання Собору єпископів. У ньому він і далі наполягав на покаранні еретиків. Іконоборство було основним звинуваченням, яке висувалося щодо жидівствуючих. Архієпископ остаточно закликав до боротьби з ересю: «О вере никаких речей с ними не плодили; токмо того для учинити собор, что их казнити – жечи да вешати!» [14].

За кілька днів до церковного собору помер протопіп Олексій. Геннадій назвав його смерть Божою карою. Побоюючись за власне життя, у Литву втекли еретики писар Іван Чорний і Гнат Зубов. Там вони, імовірно, почали проповідувати юдаїзм. Поки тривав Собор, з Москви втекло ще двоє еретиків – син Олексія Іван і його зять Іван Максимов.

Церковний собор проти жидівствуючих розпочався 17 жовтня 1490 р. у Москві. Світську владу спочатку представляли знатні бояри, але згодом великий князь Іван III особисто почав керувати процесом ухвалення рішень. Учасниками Собору були й кілька єпископів, а також архімандрити й ігумени [20].

На Соборі свідки скаржилися, що жидівствуючі знущаються над іконами, зневажають Ісуса Христа, не вірять у Його вознесіння, не поважають Божу Матір, святих, заперечують авторитет семи Вселенських соборів, порушують пости, замість неділі шанують суботу. Митрополит звинувачував еретиків у тих самих злочинах, додавши до них ще утримання жидівствуючими відречених книг, прославлення їхньої віри, не визнання святості митрополитів Петра, Олексія, св. Леонтія Ростовського і Сергія Радонезького, інших [21].

Після виступу свідків розпочався допит жидівствуючих. Єретики дружно опиралися звинуваченням. Деякі з них почали симулювати божевілля [20].

Усіх звинувачених у жидівстві було позбавлено сану, відлучено від церкви, накладено анафему, а частину ув'язнено [21]. Іншу групу еретиків було відправлено на покарання в Новгород до архієпископа Геннадія, де він досить жорстоко повівся з ними. За 60 кілометрів від міста жидівствуючих посадили на коней, спиною до голови тварини, щоб вони дивились на захід, де горів задалегідь приготовлений вогонь. Єретиків одягнули у вивернутий навиворіт одяг, а на голові були загострені берестяні шоломи, у яких значки на тім'ї були виготовлені з мачули, і вінки із сіна та соломи. На головному уборі був надпис чорнилами «Се есть сатанино воинство». У такому вигляді жидівствуючих водили по місту, а всім, хто зустрічав їх на своєму шляху, було наказано плювати в них і казати: «Это враги Божии и хулители христиан». Після цього архієпископ Геннадій наказав спалити шоломи прямо на головах еретиків [17, с. 31].

Існує два пояснення цьому жорстокому вчинку: перше – це був своєрідний карнавал, метою якого було висміяти жидівствуючих; друге – це була своєрідна спроба інквізиції, у традиціях якої було спалювання ковпаків на головах засуджених. Очевидно архієпископ Геннадій убачав у такому покаранні демонстративне висміювання еретиків. Привселюдно стверджувалося домінування Православної церкви над віровідступниками. Таке покарання вважалося ефективнішим, ніж биття батогами на площі, і закарбувалося в пам'яті новгородців надовго.

Однак після Церковного собору 1490 р. єресь не припинила свого існування. Не всі єретики, на яких вказував архієпископ Геннадій у своїх посланнях, були піддані покаранню чи засуджені. Так, він досить часто згадував великокнязівського дяка Федора Куріцина й інших двох дяків Сверчка й Істому, імена яких під час Собору 1490 р. не були названі. Федір Куріцин і надалі зберігав свій вплив серед жидівствуючих у Москві, адже рішення Церковного собору торкнулися лише новгородських єретиків.

Московський гурток жидівствуючих сформувався приблизно в 1484–1486 рр. Федір Куріцин був не єдиною впливовою людиною серед московських єретиків. У 1503 р. Іван III зізнався Йосифу Волоцькому, що до гуртка входила його невістка Олена Волошанка. Мало того, великий князь і сам був знайомий із діяльністю єретиків [5, с. 148–150].

Єресь у Москві досягла свого найбільшого впливу в 1490-х рр.. Про широту та розмах руху жидівствуючих у цей період може свідчити «Послание игумена Иосифа Волоцкого епископу Нифонту Суздальскому». «Ныне же и в домех, и на путех и на торжищех иноцы и мирстии и вси сомнятся, вси о вере пытаются, не от пророк, ни от апостол, ниже от святых отец, но от еретиков и отступников Христовых, и от проклятых на соборе, от протапоповых детей, и от его зятя, и от их учеников, и с ними дружатся, и пьют и едят, и учатся от них жидовству, того сатанина сосуда и диаволова, протопопа и не выходят и спят у него», – пише автор [15].

Наприкінці XV ст. розпочалась боротьба за владу при дворі Івана III, яка теж була пов'язана з московським гуртком жидівствуючих. Як зазначалося раніше, до кола єретиків входила невістка великого князя Олена Волошанка, вдова старшого сина Івана III. Іван Іванович був співправителем свого батька і мав титул великого князя. Після його смерті в 1490 р. законним наступником міг бути син Дмитро, однак він мав суперника – свого дядька, другого сина Івана III – Василя. Оскільки обидва кандидати були ще юними, значну роль у боротьбі за престол відігравали їхні прихильники та матері – Олена Стефанівна та Софія Палеолог. Це династичне змагання почало набувати й ідеологічного змісту, адже Олена була єретичкою, а Софія та її оточення – тісно пов'язані з викривачами жидівствуючих.

У 1497 р. боротьба за владу стала відкритою. Іван III визнавав наступником свого онука Дмитра. У відповідь на це прихильники Софії Палеолог і Василя влаштували змову. Після цього інциденту великий князь остаточно назвав свого онука Дмитра своїм наступником і урочисто вінчав його в Успенському соборі шапкою Мономаха.

Ця політична боротьба за престол була пов'язана з остаточною занепадом жидівствуючих. Послаблення єресі відбулося через припинення діяльності найвпливовіших її учасників. Так, у перші роки XVI ст. з політичної арени зникає Федір Куріцин. У 1500 р. він вів переговори з литовським послом Петряшкевичем. Після цього жодних відомостей про Федора Куріцина у джерелах немає.

Зникнення покровителя жидівствуючих у Москві, мабуть, було пов'язане зі зниженням авторитету ще однієї учасниці руху – Олени Стефанівни, матері Дмитра. У квітні 1502 р. вони були заарештовані [5, с. 204–205].

Чому Іван III вирішив так раптово змінити наступника, якими мотивами він керувався, нам не відомо.

Після ув'язнення Дмитра й Олени Стефанівни Іван III визнав учення жидівствуючих за єресь.

У серпні – вересні 1503 р. в Москві відбувся Церковний собор. Лише в одному літописі згадується його приблизна дата проведення – 1 вересня. Однак уважати її точною навряд чи можна, адже відомі нам постанови Собору датуються серпнем 1503 р.

Противники жидівствуючих сподівались, що Церковний собор ухвалить рішення про остаточно розправу над єретиками, адже великий князь погодився на це. Однак в Івана III були свої плани. Одне з пізніших джерел прямо вказує на наміри великого князя: він організував цей Собор формально, «попов ради, иже держаше наложницы, паче же рещи, восхоте отнимати села у святых церквей и монастырей» [9].

Невідомо, як саме на Церковному соборі 1503 р. було вперше порушене питання про монастирське землеволодіння. Деякі джерела вказують на те, що ініціатором розмов на цю тему був церковний діяч Ніл Сорський. Цей виступ проти монастирського землеволодіння був, на думку деяких дослідників, першим відомим нам публічним вираженням ідеології нестяжательства.

У грудні 1504 р. в Москві було скликано Собор, який був присвячений питанню щодо московських єретиків. Засіданнями разом з Іваном III керував і Василь Іванович. До страти («сожгоша в клетке») засудили брата Федора Куріцина дяка Івана-Вовка, Митька Конопльова, Івашку Максимова. Єретик Некрас Рукавов був покараний у Новгороді; перед стратою йому вирізали язик. Там же через деякий час живцем спалили юрійівського архимандрита Касьяна, його брата Івашку Самочорного, Гридю Квашню, Митька Пустоселова та багатьох інших жидівствуючих [10].

Після Церковного собору 1504 р. Йосиф Волоцький виступив зі «Словом о благопримудростных коварствах», яке згодом увійшло до «Просвітителя» як 14-те «слово». У ньому він зазначив, що

необхідно «искати или истязати или испытovati о еретицех и о отступницех». Також Й. Волоцький наказував людям, які бачили чи чули щось про жидівствуючих, доносити на них: «Колми паче, аще кто слышит или видит кого еретическая глаголюща и не исповесть о сих хулах и уничиженииих» [19].

Ще в одному посланні, автором якого, найімовірніше, теж є волоколамський ігумен, вказується, що навіть ті єретики, які покалися, не заслуговують на помилювання: «Они же видеша таковую свою беду, вси начаша каятися, не хотяще огнем сожжени быть и иною горькою смертию умьрети» [16]. Також Йосип Волоцький доводить, що єретики є справжніми віровідступниками, що їхнє розкаяння у вчинених богохульствах – вимушена видумка.

Отже, зазнавши розгрому в 1490 р., новгородські жидівствуючі перемістили центр своєї діяльності до Москви. Уже після Церковного собору 1504 р. єретичний рух остаточно припинив свою діяльність, а найбільш впливові його учасники зазнали жорстоких покарань.

Жидівствуючі стали найбільшим єретичним рухом у Північно-Східній Русі за своїм масштабом, за значенням, впливом на свідомість людей і на державно-церковне життя. Проте, на відміну від Західної Європи, яка пережила епоху Реформації, цей єретичний рух залишився справою невеликих груп прихильників, після їхнього розгрому занепав.

Література:

1. Алексеев А. жидовствующих в России в 1470–1510-х годах: в поисках европейских аналогий. URL: http://www.spbiiran.nw.ru/wp-content/uploads/2019/02/tazenko_03_print_5.pdf (дата звернення: 25.02.2023).
2. Алексеев А. Религиозные движения на Руси последней трети XIV – начала XVI в.: стригольники и жидовствующие. Москва : Индрик, 2012. 560 с.
3. Буланин Д. Сочинения Федора Ивановича Карпова. URL: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5110> (дата звернення: 26.02.2023).
4. Грамоты великого князя Ивана III и митрополита Геронтия архиепископу Геннадию Новгородскому. 1488 г., февраль. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433580/> (дата звернення: 27.02.2023).
5. Казакова Н., Лурье Я. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV – начала XVI века. Москва ; Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1955. 573 с.
6. Лурье Я. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV – начала XVI века. Москва ; Ленинград : АН СССР, 1960. 528 с.
7. Печников М. Был ли «жидовин еретик» в свите кн. Михаила Олельковича в Новгороде в 1470–1471 гг.? С. 348. URL: http://inslav.ru/sites/default/files/2018_vertograd_pechnikov.pdf (дата звернення: 28.02.2023).
8. Полное собрание русских летописей. Т. 25. URL: <https://colovrat.at.ua/bibliotheca/psrl25.html> (дата звернення: 26.02.2023).
9. Полное собрание русских летописей. Т. 3 : Новгородские летописи. Санкт-Петербург, 1841. URL: http://psrl.csu.ru/toms/Tom_03.shtml (дата звернення: 25.02.2023).
10. Полное собрание русских летописей. Т. 6. Вып. 2. Софийская вторая летопись. URL: <https://avidreaders.ru/read-book/polnoe-sobranie-russkih-letopisey-tom-6.html> (дата звернення: 28.02.2023).
11. Полное собрание русских летописей. Т. 6 : Софийские летописи. С. 49–50, 244. URL: <https://www.prlib.ru/item/437918> (дата звернення: 25.02.2023).
12. Послание архиепископа Геннадия Новгородского епископу Нифонту Суздальскому. 1488 г., январь. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433577/> (дата звернення: 20.02.2023).
13. Послание архиепископа Геннадия Новгородского епископу Прохору Сарскому. 1487 г. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433574/> (дата звернення: 25.02.2023).
14. Послание архиепископа Геннадия Новгородского митрополиту Зосиме. 1490 г., октябрь. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433589/> (дата звернення: 25.02.2023).
15. Послание игумена Иосифа Волоцкого епископу Нифонту Суздальскому. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433607/> (дата звернення: 20.02.2023).
16. Послание о соблюдении соборного приговора 1504 г. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433625/> (дата звернення: 28.02.2023).
17. Преподобный Иосиф Волоцкий. Просветитель. Москва : Институт русской цивилизации, 2011. 432 с. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Iosif_Volotskij/prosvetitel/ (дата звернення: 28.02.2023).
18. Преподобный Максим Грек. Послание к господину Феодору Ивановичу Карпову. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Maksim_Grek/poslanie-k-gospodinu-feodoru-ivanovichu-karpovu/ (дата звернення: 26.02.2023).
19. Слово о «благопремудростных коварствах». 1504–1505 гг. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433622/> (дата звернення: 25.02.2023).
20. Смирнов В. Государевы вольнодумцы. Загадка Русского Средневековья. URL: <https://coollib.com/b/252858-viktor-grigorevich-smirnov-gosudarevyi-volnodumtsyi-zagadka-russkogo-srednevekovyua/read> (дата звернення: 27.02.2023).
21. Соборный приговор и поучение против еретиков. 1490 г., октябрь. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433595/> (дата звернення: 27.02.2023).
22. Соляниченко А. Ересь «жидовствующих» и великокняжеская власть. *Гуманитарные научные исследования*. 2013. № 5. URL: <http://human.snauka.ru/2013/05/3040> (дата звернення: 26.02.2023).